

कोंकणी चलवळ: एक नियाळ आनी मुल्यांकन

(समाजभासविज्ञानाचे नदरेंतल्यान)

- माधवी सरदेसाय

पाद्री थॉमस स्टीफन्सन (१५४९-१६१९) ख्रिस्तपुराण (१६१६) मराठींत रचलें, पूण क्रिस्तांव धर्माच्या मुळाव्या तत्वांची वळख दिवपी दौत्रीना क्रिस्तां (१६२२) कोंकणींत ('लिंगवा ब्रामाना कानारी'त) बरयलें, व्याकरणूय (१६४०) कोंकणीचेंच ('लिंगवा कानारी'चें) तयार केलें. अशें कित्याक? मिशनरींचे बरपावळींत मराठीक 'मराठी' म्हळ्ळ्या, कोंकणीक मात 'कानारी', 'ब्रामाना कानारी' बी नांवां दिल्यांत. एदवार्द जुजे ब्रुन द सौजांचे (१८३६-१९०५) क्रिस्तांव घराबो (१९११) नवलकाणयेंत पसून कोंकणीक तशें 'नांव' ना. 'आमची भास' म्हणूच तिचो उल्लेख आयला. आयजूय जायते कोंकणी पोटसमाज कोंकणीचो उल्लेख असेच करतात. चित्रापूर सारस्वत तर आपणाले मोडीक फकत 'आमची' वा 'आमचेगेली' म्हणटात - "तो आमची/आमचेगेली उलयता," हे भाशेन. (थॉमस स्टीफन्सन गोंयकारांक ते उलयतात ते भाशेचें नांव विचारिल्लें तेन्ना तांणीय तांकां 'आमची भास' म्हणूच जाप दिल्ली आसतली काय?)

मराठीक सदांच नांव आशिल्लें. कोंकणीक मात तिचें अशें खाशेलें नांव - व्यक्तीनाम - नाशिल्लें. अशें कित्याक?

गोंयकारांची आवयभास कोंकणीच, मराठीय न्हय, पोर्तुगेजुय न्हय अशें सांगून कोंकणी मनशाचो खरो विकास कोंकणी भाशे वरवींच ज वं येता अशें म्हणपी शणै गोंयबाबांक (१८७७-१९४६) सगळ्यांत चड कोंकणी मनशाचोच कडक विरोध सोंसचो पडलो. अशें कित्याक?

ह्या प्रस्नांच्यो जापो आमकां चार्लज फर्गजन ह्या भासविज्ञानिकाच्या अभ्यासांत (१९५९) मेळूं येतात.

कांय भाशीक-समाजां भितर एक 'विचित्र' परिस्थिती पळोवंक मेळटा, फर्गजन सांगतात. लोकांचे जिबेर घोळपी वेगळ्या वेगळ्या भाशेच्या सभावीक रुपांचेर लोकांचे जिबेर घोळच नाशिल्ल्या एका आदले मुस्तींतल्या वा भाशीक-समाजा भायल्या रुपाचो शोक चलता; समाज सभावीक रुपांक उणीं लेखता आनी असभावीक रुपाक ऊंच मानून माथ्यार घेता.

हे परिस्थितीक फर्गजनान 'डायग्लॉसिया' म्हूण नांव दिलें. भारतीय भासांनी ह्या उतराचो 'भाशाद्वित्व' असो अणकार केला.

फर्गजनाचो अभ्यास चार भाशीक-समाजांचेर आधारिल्लो आशिल्लो - अरबी, ग्रीक, स्विस-जर्मन आनी हाइती जुंव्या वयलो फ्रँच भाशेची क्रियोल उलोवपी समाज. अरबी आनी ग्रीक भाशीक-समाजांत आदल्या अभिजात रुपांक 'ऊंच' लेखतात; जाल्यार स्विस-जर्मन आनी हाइतींतल्या क्रियोल समाजांत अनुक्रमान भायल्या प्रमाण जर्मन आनी प्रमाण फ्रँच रुपांनी म्हत्व जोडलां. चारूय भाशीक-समाजांतलीं जित्तीं-जिवीं, लोकांचे जिबेर घोळपी भाशीक रुपां सकयली सुवात घेवन खालतेपणान जियेतात.

भाशाद्वित्व आशिल्ल्या समाजांतल्या भाशा-वेव्हारांतलीं कांय खाशेलेपणां फर्गजनान भाशेच्या अभ्यासप्यांचे नदरेक हाडून दिलीं. देखीक -

२. 'वयलें' रूप आनी 'सकयलीं' रुपां हांचे मजगतीं कामाची वांटणी जाल्ली आसता. भाशा-वेव्हारांचीं कांय मळां 'वयल्या'च रुपा खातीर, तर कांय 'सकयल्या'च रुपां खातीर नेमून दिल्लीं आसतात. इगर्जेतलीं वा मशिदींतलीं प्रवचनां, सभेमाजार केल्लीं उलोवपां, रेडियो टिव्ही वयलीं बातमी-पत्रां, उलोवपां

बी मळांचेर 'वयल्या' रुपाकूच रीग मेळटा. घरांत वा भायर, अनुपचारीक खबरांनी 'सकयलीं' च रुपां घोळटात. 'प्रतिश्टीत' साहित्याच्या मळार चडशें 'वयलें' रुपूच दिश्टी पडटा. खाजगी पत्रांय ह्या रुपांत बरयतात. लोकसाहित्य मात 'सकयल्या' रुपांनी मेळटा. रेडियो वयल्या नाटकुल्यांनीय ह्या रुपांचो वापर जाता. खबरेपत्रांतल्यो खबरो, संपादकीय लेख 'वयल्या' रुपांत आसतात. कार्टूनांचीं कॅप्शनां सकयल्या रुपांनी दितात. शिक्षणाच्या मळार माध्यम म्हूण वयलें रुपूच मिरयता. फर्गजन सांगतात, कांय अरब देशांनी माध्यमीक शाळांनी शिकयतना सकयल्या रुपांचो वापर करपाचेर कायद्यान बंदी आसतनाय शिकयल्लें सारकें समजावन सांगपा खातीर शिकोवप्याक सकयल्या रुपांचोच आधार घेवचो पडटा.

ह्या, भाशेच्या रुपांच्या योग्य व्याकरणाक भाशाद्वित्व आशिल्ल्या समाजां भितर खूब म्हत्व आसता. फर्गजन सांगतात, कोणूय भायलो भाशेचें खंयचेंय एक 'सकयलें' रूप सामको बरे तरेन शिकता आनी ताचोच उपचारीक उलोवप करतना वापर करता तेन्ना ताचें हाशें जाता. हेच भाशेन, कोणूय 'भितल्लो' - भाशीक-समाजाचोच वांगडी - साद्या अनुपचारीक गजालींनी वा अनुपचारीक प्रसंगार, देखीक, बाजारांत खरेदी बी करतना, वयल्या रुपाचो वापर करता तेन्ना ताचेंय हाशेंच जाता.

'वयल्या' रुपाकूच भाशीक-समाजांत प्रतिश्ट आसता. इतलेंच न्हय, जायते फावटीं, उलोवप्यांचे नदरेन 'वयल्या' रुपाकूच अस्तित्व आसता. फर्गजनान दिल्ल्योच ह्यो देखी पळेयात - एक अरबी भाशीक दुसऱ्या खंयच्याय अरबी भाशिकाक 'अरबीच येना' म्हणटा तेन्ना ताचो अर्थ, ताका 'वयलें' रूप येना असो आसता. 'वयलें' रूप सारकें उलोवंक लेगीत नकळ आशिल्ले तिका 'सकयल्या' रुपां परस अदीक सुंदर, म्हत्वाचे विचार मांडपाक अदीक योग्य बी मानतात. 'वयल्या' रुपांतलीं उलोवपां, काव्य-गायनां बी सारकीं समजनासतनाय आयकुपाक तांकां आवडटात.

फर्गजन म्हणटात, केन्ना केन्ना धर्मीक कारणांक लागून 'वयल्या' बोलयांक ही प्रतिश्टा आयिल्ली आसता. ते अरबी भाशेची देख दितात. कुराण कोणें मनशान बरोवंक ना, देवान जें कितें सांगलां तेंच तातूंत आसा, कुराण म्हळ्यार देवाचींच उतरां असो मुसलमान मनशाचो भावार्त. हाका लागून कुराणांतले अरबी भाशे कडेन अरबी समाज पुज्य भावान पळेता. ही अरबी सगळ्या अरबी रुपां भितल्लें 'वयलें' रूप जाता.

ग्रीक समाजांतूय मात मात अशेंच शें घडलां. बायबलाचो नवो करार 'कातारेवुसा' बोलयेंतूच पळोवपाची ग्रीक लोकांक इतली संवय जाल्ली की १९०३ वर्सा ताचो 'दिमोतिकी' बोलयेंतलो अणकार उजवाडा आयलो तेन्ना ग्रीसांत खंय दंगे जाल्ले. हाइतींतल्या फ्रँच क्रियोल भाशिकांकूय अशीच, प्रमाण फ्रँच रुपांतलेंच बायबल पळोवपाची, संवय जाल्या.

'वयल्या' रुपा कडेन लिखीत साहित्याचें गडगंज दायज आसता. समकालीन साहित्याचेरूय ह्या दायजाचो घेंक चलता. हें साहित्य एक तर आदल्या काळांत निर्माण जाल्लें साहित्य आसता, वा भाशीक-समाजा भायर निर्माण जावपी समकालीन साहित्य आसता. अरबी आनी ग्रीक भाशीक-समाजांत आदल्या काळा वयल्या साहित्याची सत्ता चलता जाल्यार स्विस-जर्मन आनी हाइतींतल्या

क्रियोल भाशीक-समाजांत भायल्या, अनुक्रमान, प्रमाण जर्मन बोलयेंत आनी प्रमाण फ्रँच बोलयेंत निर्माण जावपी साहित्याचो शेक चलता. आदल्या काळा वयल्या साहित्याचो घेंक मानून घेतिल्ल्या भाशीक-समाजांतले साहित्यकार जायते फावटीं पोरण्या साहित्यांतल्यान काळा भायरीं जाल्लीं उतरां वा वाक्प्रचार उस्तून काडून आपणाल्या बरपांत तांचो वापर करतात, वा पोरण्यो वाक्य-रचनाय आपणायतात. वाचप्यांक असलें बरप कोश उकते केले बगर वा कोणा जाणकाराक विचारले बगर समजना. तरी ते ताका 'बरें' आनी 'खरेलें' साहित्य म्हूण तोखेतात.

भाशाद्वित्व आशिल्ल्या समाजांत घरगुती वाटारांत 'सकयलीं' रुपांच घोळटात. देखून हीं रुपांच भुरगीं 'आपलेआपूण' शिकिल्लीं आसतात, आवयभास शिकची तशीं. तीं तांकां मुद्दाम शिकयले बगर 'आयिल्लीं' आसतात. 'वयलें' रूप मात मुद्दाम शिकयले बगर कशेंच येना. 'सकयल्या' रुपांचेर प्रभुत्व जोडिल्लीं भुरगींच उपरांत उपचारीकपणान 'वयलें' रूप शिकतात, दुसरी खंयचीय भास शिकची, तशीं.

भाशाद्वित्वाचीं अनिकूय कांय लक्षणां फर्गजनान सांगल्यांत.

ही विसकटावणी वाचतना शणै गोंयबाबाले बरपावळींतल्यान झळकुपी तांच्या काळा वयलें 'हिंदू गोंय' दोळ्यां मुखार आयले बगर रावना.

ह्या गोंयाची भाशीक जीण 'मराठी भास' आनी 'कोंकणी बोली' ह्या दोन भाशीक रुपांनी वांटून गेल्ली.

मराठी भास 'वयलीं' भाशीक मळां आडावन बशिल्ली, कोंकणी बोली 'सकयल्या' मळांचेर घोळटाली. घरांत तशे भायर लोक एकामेकां कडेन कोंकणींतल्यान उलयताले. पूण सभेमाजार उलोवचें जाल्यार मराठींतल्यान उलोवंक लागटाले. कोंकणी अनुपचारीक उलोवपाची - खबऱ्यांची, चकाटांची - 'बोली' आशिल्ली. मराठी उपचारीक उलोवपाची, मान्ये वयल्यान सुचोवण्यो बी दिवपाची 'भास' आशिल्ली. देवळांतलीं कथा-पुराणां मराठींत जातालीं. शणै गोंयबाब सांगतात, 'परके मराठीं' तलीं हीं कथा-पुराणां आयकतना शंबरांतले णव्याण्णव दादले झेमेताले आनी बायलो घर-संवसाराच्यो मोट्यान गजाली करताल्यो ('कोंकणी भाशेचें जैत' ('कों. भा. जै.') ४९).

हिंदूची बरोवपा-वाचपाची भासूय मराठीच आशिल्ली. पसऱ्यार गोड विकतें घेवंक आयिल्लें गिरायक पसरकारा कडेन 'गोड' मागतालें, आनी पसरकार ताका तें 'गोड' म्हणूनूच दितालो. आपणाले हिशेबाचे पटयेर मात तो 'गूळ' बरयतालो ('कों. भा. जै.' ४६). बरोवपा वाचपाच्या माटवांत कोंकणीक रीग नासली. १९१३त शणै गोंयबाबालें 'मोगाचें लम' नाटक निकतेंच उजवाडा आयिल्लें तेन्ना तांणी गोंयच्या एका मराठी साताळ्यांत ताची कोंकणींतल्यान जायरात दिवची केल्ली, आनी ती घेवपाक खंय तें साताळें जायतें फाटीं-फुडें आयिल्लें. ह्या पुस्तकाचे दुसरे उजवाडावणेच्या (१९३८) सुरवेच्या उतरांनी उजवाडावपी काशीनाथबाब नायक ही खबर सांगतात ('मोगाचें लम' ३. शणै गोंयबाबाल्या काळार गोंयच्या हिंदू समाजांत कोंकणीची स्थिती कशी आशिल्ली ताचो अदमास घेवंक हीं सुरवेचीं उतरां मुजरत वाचचीं).

ह्या गोंयांत मराठीक प्रतिश्ट आशिल्ली जाल्यार कोंकणीक 'हेंगाडी' लेखताले. ("मोगाचें लमन" तले बाबगो आनी धारूदाद हांचे मदलो एक संवाद हे गजालीचेर भोव बरो उजवाड घालता. पळेयात पानां ४७-४९.) मराठी रुपाक आशिल्ले प्रतिश्टेक लागून त्या वेळा वयले हिंदू गोंयकार गोंयच्या थळांच्या नांवांचें तशे आपल्या कुळनांवांचेंय बरपांत मराठीकरण करताले. पानवेल, ताळगांव, बांदोडें, शिरोडें, दिंवचल, व्हडलें गोंय, बारदेस, साश्ट हीं नांवां बरपांत पानवेल, तळेगांव, बांदिवडें, शिरवडें, डिचोली, थोरलें गोवें, बारदेश, सासष्टी जातालीं. तशीं, जोयंशी, तेलिंग, परोब, देसपरोब, म्हांबरे बी कुळनांवां बरपांत जोशी, तेलंग, प्रभु, देशप्रभु, म्हांबरे जातालीं. गांवा वयल्या आडनांवांतलो 'कार' वचून थंय 'कर' येतालें, 'शणै', 'शेणवी' जातालो. हे तरेचीं नांवांचीं मराठी रुपांच गोंयकारांक तांचीं 'खरेलीं' आनी 'शुद्ध' रुपां दिसतालीं ("कों. भा. जै." ५३-५४).

मराठी सारकी उलोवंक लेगीत नकळ आशिल्ले तिका आपणाली 'आवयभास' मानताले. कोंकणी परस तांकां ती अदीक 'सुंदरू'य दिसताली. ह्या गोंयांत मराठी सगळ्यांक सारकी समज नाशिल्ली तरी सगळीं तिका तोखतालीं आनी कोंकणी सगळ्यांक सारकी बरी समजताली पूण कोणाकूच तिची तोखणाय नाशिल्ली. हाचोय अदमास "मोगाचें लमन" नाटकांत मेळटा (पळेयात पान ४९).

कोंकणी घरच्या वातावरणांतल्यान शिकयले बगर धुरग्यांक 'येताली'. मराठी तांकां मुद्दाम यत्न करून शिकची पडटाली. ब्रिटीश सरादींतले मराठी शिकिल्ले लोक गोंयां येवन मास्तरकी करताले आनी तांचे कडल्यान गोंयकार मराठी शिकताले ("कों. भा. जै." ६). शणै गोंयबाब बरयतात, "आपली आवै-भास शिकूंक परक्या लोकांची गरज लागची हें एक अजापूच म्हणूंक जाय... [हाचो अर्थ,] ते जिंका आपणांची आवै-भास म्हण्टात ती तशी खरेपणानशीं नासून परकी भास म्हणचे घेडी-भास आस[ऽ] अशें म्हणचें पडटा..." (आदलोच संदर्भ).

फादर थॉमस स्टीफन्सांच्या वावराची फाटभूंय अशीच आशिल्ली जावंक जाय.

नवोच क्रिस्तांव धर्म घेतिल्ल्या, मराठी पुराणां 'पठण' करपाची संवय आशिल्ल्या बामणांचे मागणेक मान दिवन स्टीफन्सान *ख्रिस्त पुराण* रचलें म्हणपाचें ह्या पुराणाच्या सुरवेच्या होंवयांनीच स्पश्ट सांगलां -

सासश्टी देसीं येके देवमंधिरीं/ अस्तमानीं आदितेवारीं/
क्रिस्तावांचे कुमर रितु सरी/ दौत्रिनी बैसले/... दौत्रिनिचा
वेळु सरला/ तंवा येकु ब्राम्हणु पातला/ पाद्री गुरुसि बोलता
जाहला/ नमस्कार करुनु/ पण हे दौत्रिनी वांचोनि अन/
काहिं येक आगळें शास्त्र पुराण/ जरि अमां करविते पाठण/
तरि होंतें चांग... तुमिं तरि वारिलिं मागिलिं पुराणें/ तरि
प्रतिपुस्तके आमां कारणें/ कैसिं नकरिती तुमिं/... या
पासोनियां जि आतां/ जेंतियांच्या पुराण कथा/ नव्या
क्रिस्तावांच्या चिता/ आठवती देख/ ...जरि मराठिये भासेचीं
काहिं/ शास्त्र पुराणें होंति आमां ठायिं/ तरि लोकाचा मनोरथु
पई पुर्ण होंता" (Priyolkar 246-250, रोमीतलें

देवनागरी करून)

ह्यो वळी बारीक वाचल्यो जाल्यार *ख्रिस्त पुराण* रचचे पयलीं क्रिस्तांव धर्म घेतिल्ल्या गोंयकारां खातीर 'दौत्रिनी' रचून तयार आशिल्ली, आनी इगर्जांनी तिचें वाचन जातालें हें स्पश्ट जाता. (ही 'दौत्रिनी' स्टीफन्सांचेंच *दौत्रिनी क्रिस्तां* आसुंये काय?)

लोकांक चडांत चड समजुपी भाशेंतल्यान धर्माचीं मुळावीं तत्वां - दोतोन - तांकां दिवप हें क्रिस्तांव धर्मसभेचें धोरण आशिल्लें (अदीक म्हायती खातीर पळेयात Cunha Rivara 166), आनी अजुनूय आसा. ह्या धोरणाक धरून स्टीफन्सान *दौत्रिनी क्रिस्तां* लोकांचे जिबेर घोळपी भाशेंतल्यान रचलें, आनी गोंयां धर्म प्रसाराचो वावर करूंक आयिल्ल्या मिशनरींक ही भास शिकूंक सोंपी पडची म्हूण तिचें व्याकरणूय तयार केलें. ह्या काळार द्विभाशीक उतरावळी तयार जाल्यो त्योय हेच - त्या काळा वयले लोकांचे जिबेर घोळपी - भाशेच्योच. हे भाशेक नांव कितेंय दिल्लें आसूं, ती 'मराठी' नाशिल्ली आनी मराठी परस ही भास लोकांक बरी कळटाली हाची गवाय *ख्रिस्त पुराणा*ची प्रस्तावनाच दिता. स्फीटन्स बरयतात -

हें सर्व मराठिये भासेन लिहिलें आहे. ह्या देसिंच्या भासां भितुर ही भास परमेस्वराच्या वस्तु निरोपुंसि योग्य ऐसी दिसलि म्हणोनु, पण सुध मराठी मधिमा लोकासि नकळे देखुनु, ह्या पुराणाचा फळु बहुतां जणांसि सुफळु होउंसि, काए केलें, मागिल्यां कवेस्वरांचि बहुतेकें अवघडें उतरें सांडुनु, सांपुचेयां, कवेस्वरांचिये रितु प्रमाणें आणियेकें सोंपि ब्राम्हणांचें भाशेचि उतरें ठायिं ठायिं मिसरित करुनु कवित्व सोंपें केलें. (Priyolkar 240, रोमीतलें देवनागरी करून)

लोकांक कळना असली 'सुध मराठी' आनी लोकांक सोंपेपणान कळपी 'आणियेकें सोंपि ब्राम्हणांचि भास' हीं दोन भाशीक रुपां सोळाव्या-सतराव्या शेंकड्यांत गोंयच्या समाजांत घोळटालीं. ('ब्राम्हणांचि भास' हें नांव कोंकणीक कशें पडलें तें समजून घेवंक Cunha Rivara आनी "कों. भा. जै." ७२, ७३ हीं बरपां वाचचीं... क्रिस्तांव धर्म घेतिल्ल्या बामणां कडल्यान मिशनरी कोंकणी भास शिकले; जे भाशेक तिच्या उलोवप्यांनीच 'आमची भास' म्हूण नाव दिलें तिका मिशनरींनी 'ब्राम्हणांची भास' म्हळी अशें जाल्लें आसूं येता.)

सोळाव्या-सतराव्या शतमानांतल्या मिशनरींनी गोंयचे भाशीक परिस्थितीचो बारीक अभ्यास केल्लो. धर्मप्रसाराच्या आपणाल्या वावरांत फावो ते भाशेचो फावो ते सुवातेर तांणी वापर केल्लो. अशें करतना कोंकणीच्या वापराचीं मळां रुंदावपाचो वावर तांचे कडल्यान घडलो. जिबे वयली कोंकणी तांणी बरपांत घाली; तिचे व्याकरणीक नेम सोदून काडले; उतरावळीचो, वाक्प्रचारांचो अभ्यास केलो; आनी ह्या अभ्यासाच्या आधारानूच हे भाशेंतल्यान धर्मीक साहित्य रचलें.

पूण उपरांत सतराव्या शतमानाचे अखेरेक, इगर्जेचें आनी राज्यकर्त्यांचें भाशीक धोरण बदल्लें, आनी कोंकणीचे उवेखणेचो काळ सुरू जालो (अदीक म्हायती खातीर पळेयात Cunha Rivara). इंक्विझिशनाचीय हातूंत भर पडली. ह्या छळाच्या काळांत गोंयकार क्रिस्तांवांचो 'पुराणां' कडलो (हातूंत *ख्रिस्त पुराण*य

आयलें) आशिल्लो नाशिल्लो संबंदूय तुटलो.

ह्याच काळांत वयल्या वर्गांतल्या गोंयकार क्रिस्तांवांच्या घरांनी पोर्तुगेजीन कोंकणीची सुवात घेतली. क्रिस्तांव भौस मात कोंकणीच उरलो. वयलो वर्ग पोर्तुगेज, भौस कोंकणी अशे तरेन गोंयचो क्रिस्तांव समाज वांटून गेलो. पोर्तुगेज 'वयली' - प्रतिश्टीत समाजाची - भास जाली जाल्यार कोंकणी 'सकयली' - भौसाची - भास. प्रतिश्टितां खातीर पोर्तुगेज, भौसा खातीर कोंकणी हें इगर्जेचेंय धोरण जालें. (अजुनूय आसा. आयज पोर्तुगेजीची सुवात इंग्लीशीन घेतल्या, इतलेंच.)

भासां भासां मजगतच्या हे तरेच्या नात्याकूय समाजभासविज्ञानीक भाशादवित्वूच लेखतात. चार्लज फर्गजनान मांडिल्ले मुळावे संकल्पनेचो हो विस्तार. जोशुआ फिशमन आनी सांगात्यांनी घडोवन हाडिल्लो. एकाच समाजांत दोन वा अदीक भासो दोन तरांनी घोळूं येतात म्हणपाचें तांणी जाणकारांचे नदरेक हाडून दिलें. दोन वा अदीक भासो समाजाच्या दोन वा अदीक वेगळ्या वेगळ्या भाशीक पंगडां भितर वा पंगडां मजगतीं घोळटात तेन्ना तेन्ना ती 'सादी' द्विभाशीकताय (bilingualism) वा भोवभाशीकताय (multilingualism) जाता. हें intergroup communication. एकाच भाशीक पंगडा भितर दोन वा अदीक भासो घोळटात तेन्ना ती भाशादवित्वी द्विभाशीकताय वा भोवभाशीकताय जाता. हें intragroup communication. 'सादे' द्विभाशीकतायेंत दोनूय भासांचो दर्जा समान आसता. भाशादवित्वी द्विभाशीकतायेंत एक भास 'वयली' - प्रतिश्टीत - आसता, जाल्यार दुसरी 'सकयली'.

शंकर वर्सा फाटल्या गोंयांत कोंकणीक समाज-जिणेंत सुवात आशिल्ली पूण प्रतिश्टा नाशिल्ली. हिंदूंच्या भाशीक वेव्हारांत मराठी प्रतिश्टेची सुवात आडावन बशिल्ली जाल्यार क्रिस्तांवांच्या भाशीक वेव्हारांत पोर्तुगेजीन ही सुवात घेतिल्ली. दोनूय समाजांत कोंकणी आपले मर्यादेंत रावन खालतेपणान जियेताली. (हिंदूंच्याय भाशीक वेव्हारांत पोर्तुगेजीक प्रतिश्टेची सुवात आशिल्ली. ह्या समाजांत दोनूय तरांचें भाशादवित्व पळोवंक मेळटा. पूण सध्या ही विसकटावणी कुशीक दवरल्या.)

कोंकणी समाजांत कोंकणीचे जाल्ले उवेखणेचेर सगळ्यांत पयलीं नदर गेली एका पोर्तुगेजाची - कुन्य रिव्हाराची (१८००-१८७९). पोर्तुगेज सरकाराचो आनी इगर्जेच्या भाशीक धोरणांचो हो इतिहास तांणी उस्तून काडलो (१८५८), आनी, तुमचे आवयभाशेक तिका फावो ते सुवातेर बसोवंक वावरूंक लागता (पान २२०) म्हूण गोंयच्या तरणाट्यांक उलो मारलो. सगळे वटेनच्यान विरोध आसतनाय गोंयांत मुळावें शिक्षण कोंकणींतल्यान जावचें म्हूण तांणी खूब यत्न केलो (पळेयात SarDessai 80-81) निमाणें १८६९त सरकारान कोंकणीच्या वापराचेर पुरायेन बंदी हाडली (आदलोच संदर्भ 81), आनी १८७० त कुन्य रिव्हारान आपणाल्या पदाचो राजिनामो दिलो.

कुन्य रिव्हाराचो वावर म्हळ्यार गोंयच्या. समाजांतलें भाशादवित्व ना करपाचे दिकेन घाल्लें पयलें पावल आशिल्लें.

तांचे उपरांत ह्या वावराक मारथें मारलें तें शणै गोंयबाबान.

ते आदीं मों. सेबाशियांव रुदोल्फ दाल्गाद (१८५५-१९२२) आनी एदवार्द जुजे ब्रुन द सौज हांणी कोंकणीच्या मळार तोलामोलाचो वावर केल्लो.

मों. दाल्गादान खंयचे खंय पाविल्ले कोंकणीक व्हरून तिचे संस्कृत आवयचे मांडयेर बसयली आनी तिच्या निजाचो - उतरावळीचो, म्हणी-ओपारींचो, व्याकरणाचो - बारीकसाणेन अभ्यास केलो.

क्रिस्तांव भौसाक धर्माची सारकी बरी वळख कोंकणींतल्यानूच ('आमचे भाशें'तल्यानूच) करून दिवं येता; हे खातीर कोंकणीचो सारको बरो अभ्यास करूंक जाय - ती सारकी बरोवपाचे नेम तयार करूंक जाय हे तळमळीन ब्रुन द सौज वावुरले. तांणी पयलें-वयलें कोंकणी नेमाळें - *उदेंतेचें साळक* - सुरू केलें (१८८९), कोंकणींतल्यान धर्मीक गायनां रचलीं, दोतोन निवळावन ती बरोवन काडली, *क्रिस्तांव घराबो* (१९११) बरोवन कोंकणी रोमांसीची बुन्यादूय घाली.

कोंकणी भाशेच्या आनी साहित्याच्या इतिहासांत हे दोनूय वावर भोव मोलाचे हातूंत इल्लोय दुबाव ना. पूण, कोंकणी समाजांतल्या भाशादवित्वाची बुन्याद हालोवन कुडक्या कुडक्यांनी वांटून गेल्ल्या ह्या समाजाचो कोंकणी भाशे वरवीं एकवट साधपाचें सपन पळोवपी, कोंकणीक कोंकणी मनशाचे उदरगतीच्या वावराचो सूर्य लेखपी (केळेकार २९३) शणै गोंयबाबांल्या वावराची सर दुसऱ्या कोणाच्याच वावर कडेन करूंक येवचिना.

आपणाक मराठी भाशीक लेखपी आनी मराठीक गोंयची थळावी भास लेखपी वामन रघुनाथ वर्दे वालावलीकारांक कोंकणीचो दिश्टावो जालो तेन्ना ते शणै गोंयबाब जाले. तेन्ना सावन ते निमाणे मेरेन कोंकणी समाजाक भाशादवित्वांतल्यान मेकळो करपा खातीर ते वावुरले. मुंबयच्या सारस्वत ब्राह्मण समाजाचे सभेंत ते गोंयच्या इतिहासाचेर कोंकणींतल्यान उलयले. कोंकणींतल्यान ते बरोवंकूय लागले. मराठी नाटकां पळोवपाची संवय आशिल्ल्यांक तांणी 'मेगाचें लन', 'पोवनाचें तपलें' आनी 'झिलबा राणो' हीं नाटकां दाखयलीं. भगवद्गीताय तांणी कोंकणींत हाडली, आनी अशे तरेन कोंकणीक तांणी नव्या मळांचेर पावयली.

शणै गोंयबाबां आदीं कोंकणी-मराठीचो वाद आशिल्लोच जाल्यार तो फकत भाशीक वाद आशिल्लो - व्याकरणीक नदरेन कोंकणी मराठीची बोली काय स्वतंत्र भास, ह्या मुद्द्याचेर केंद्रीत जाल्लो विद्वानां मजगतच्या मतभेदाचो तो एक विशय आशिल्लो. (हाचो अदमास घेवंक जुजे पॅर्र हांगेलें *Konkani - a Language : A History of Konkani - Marathi Controversy*. Dharwad: Karnatak University, 1971 हें पुस्तक पळोवचें.) शणै गोंयबाब हे तरेचे, कोंकणीचो पाखो घेवपी, व्याकरणीक नदरेन ती एक स्वतंत्र भास म्हूण सिद्ध करून दाखोवपी, निखटे विद्वान नाशिल्ले. विद्वत्ते वांगडा तांच्या विचारांत एक क्रांतिकारी समाजसुधारकूय आशिल्लो. तांगेलो कोंकणीचो दिश्टावो फकत व्याकरणीक सत्याचो एक अणभव नाशिल्लो. तो सांस्कृतीक बंदेपणाच्यो सरपळ्यो तोडून उडोवपी, समाजाक मानसीक गुलामपणांतल्यान मेकळो करपी दिश्टावो आशिल्लो.

शणै गोंयबाबांली क्रांती तांगेल्याच समाजांतल्यान - 'हिंदू गोंय' सावन सुरू जाताली. पूण ती थंयच सोंपऽ नाशिल्ली. तांणी पळेल्लें - "हिंदूंक मराठी लोक आनी तांगेली भास व्हडलीं दिसतात आनी क्रिस्तांवांक पुर्तुगेज लोक आनी तांगेली भास व्हडलीं दिसतात... दोगूय परक्यांच्या नादांत आनी बडवाचारांत गुल्ल जाल्यात" ("आबे फारीय" ४९०). ह्या दोगांकूय "आपल्या खासा मेंदून" येवजुपाचो संदेश तांणी दिलो (आदलोच संदर्भ ४९१) आनी तांच्या हातांत कोंकणीची, एकवटाची, घुडी दिली. ते म्हणटात, "आतां आमगेले वाणी, चाड्डे आनी बामण, हिंदू तशेच क्रिस्तांव, हांणी गावंडे आनी हेर सुदीर लेखिल्ल्या भावांक आपणाल्या अुंच पांवड्यार चडोवन, सगळ्यांनी मेळून, कोंकण, कोंकणे आनी कोंकणी भास ह्या भौच सोबीत तिर्कुंटाची भांगराचीं घुडी संवसारांत जयजयकारान फडफडावची" ("ऐन वेळार" २१२). नव्या कोंकणी समाजाच्या ह्या सपनाक ते सांतेर आनी आंकवार मोरी ह्या दोनूय देवींचो आशिर्वाद मागतात (आदलोच संदर्भ २१८).

फर्जान सांगतात, काळ बदलूंक लागता तेन्ना भाशाद्वित्वाची समाजाक आडखळ जावंक लागता...

ह्या नव्या काळाची सुलूस शणै गोंयबाबांक लागिल्ली. 'हिंदू गोंय' आनी 'क्रिस्तांव गोंय' ह्या गोंयच्या दोन वांट्यां मदली वेर सांदोवंक, निरक्षर लोकांक बरपाक्षरी करूंक, स्वतंत्र भारतांत एक खाशेली अस्मिताय आशिल्लें नवें राज्य घडोवंक कोंकणी बगर दुसरो मार्ग ना म्हणपाचें तांकां दिश्टी पडिल्लें. भाशाद्वित्वांतल्यान कोंकणी समाजाक मेकळो करूंक ते जिवीतभर वावुरले.

हे कोंकणी घुडयेक लागून गोंय गोंय उरलें, घटकराज्य जालें. कोंकणी साहित्य अकादेमींत पावली, राजभास जाली, आठवे वळेरेंतूय गेली.

पूण, गोंय वेगळें उरप, घटकराज्य जावप, आठवे वळेरेंत पावप - हीं च कोंकणी चळवळीचीं साध्यां आशिल्लीं व्हय?

बारीक पळेल्यार, ना. हे चळवळीच्यो त्या त्या वेळा वयल्यो ह्यो फकत मोखी आशिल्ल्यो. ह्या मोखींनी कोंकणीच्या मार्गां वयल्यो सगल्यो आडखळी पयस करपाचें काम केल्लें.

कोंकणी चळवळीचें खरेलें साध्य आशिल्लें कोंकणी समाज कोंकणींतल्यान फुलता फळटा, कोंकणी अस्मितायेंतल्यान पोसवण घेवन ऊंच माथ्यान जियेता अशी परिस्थिती निर्माण करप - भाशाद्वित्वाचे माणणेंत सदांच 'सकयली' भास जावन वावुरपी कोंकणीक कोंकणी समाजाचे उदरगतीची मुखेल भास करप (शणै गोंयबाबांले 'धनीपणाचे भावने'चो खरो अर्थ होच); इतिहासीक कारणांक लागून कुडके कुडके जावन गेल्ल्या कोंकणी समाजाक कोंकणी भाशेचे बसकेचेर एकठांय बांदून हाडप - 'एक भास - एक लिपी - एक साहित्य' हो मंत्र कोंकणी चळवळीक ह्याच उदात्त साध्यान दिला.

कोंकणी चळवळीचें मुल्यांकन ह्याच साध्याच्या संदर्भांत जावंक जाय.

देखून, आमचे आमकांच कांय प्रस्न विचारूंया -

कोंकणी वरवीं कोंकणी समाजाची उदरगत कितलीशी जाल्या आनी जाता?

साहित्याच्या मळार तरी कोंकणी चळवळीचीं फळां घसघशीत दोळ्यांत भरतात. कोंकणी भास कोंकणी मनशाचे अभिव्यक्तीचें माध्यम जायत सग्वण कोंकणी मनशाचें साहित्य खऱ्यांनीच लसलसून फुलूंक लागलां. नव्या नव्या जाणविकायांचे नवे नवे प्रवाह हे न्हंयक येवन मेळूंक लागल्यात. कारवार वाटार कोंकणी राज्या भायर उरूं, पूण कारवारचें साहित्य आयज कोंकणी साहित्याचोच वेगळावं नजऽ असो वांटो जालां, आनी ह्या साहित्यान तरी कारवार 'आमवेंच' केलां. कोंकणी भास कोंकणी मनशाचे साहित्यीक अभिव्यक्तीची भास जावंक पावंक नाशिल्ली जाल्यार ती मराठी/पोर्तुगेज/इंग्लीश सरस्पतीच्या आंगार 'प्रादेशीकताये'च्यो चार वस्ती चडयत आशिल्ली. (ह्यो वस्ती पळोवंक *ख्रिस्त पुराण* आनी बाकीबाबांच्यो मराठी कविता वाचच्यो.) आनी, लिखीत साहित्यांत कोंकणीक रीग नाशिल्ली जाल्यार कोंकणी सरस्पतीचें देवूळ आयचे वरी भरिल्लें आसपाचें व्हय? तातूंत वेंचीक उपासकूच दिश्टी पडपाचे.

उच्च शिक्षणाच्या मळारूय कोंकणीन आमकां खूब दिलां. फाटलीं सुमार वीस वर्सां गोंय विद्यापीठाच्या कोंकणी विभागांत हांव शिकयतां. गोंयच्या सगळ्या वाटारांतलीं तशीं सगळ्या जाती धर्माचीं भुरगीं वर्सान वर्स एम्.ए. कोंकणीच्या कोर्सांत प्रवेश घेततात. कोंकणीचें बोट धरून गिन्यानाच्या रानांत हीं भुरगीं वाट सोदतात. कोंकणी तांकां वाट दाखयता, जाणा जावन घेवपा सारकें कितलें आसा ताची जाण करून दिता. केन्नाय दिसता, कोंकणी नाशिल्ली जाल्यार हांतलीं कांय जाणां पदवे उपरांतचें शिक्षण घेवंकूय पावचीं नाशिल्लीं. कोंकणी चळवळीचें हें एक व्हडलें जैत.

कोंकणी चळवळीक लागून भाशाद्वित्वाची बुन्याद कितलीशी हाल्ल्या? कोंकणी समाजांत कोंकणीक कितलीशी प्रतिशठा आयल्या?

एका काळार ज्या मळांचेर कोंकणीक भितर सरूंक मेळऽ नाशिल्लें थंय सगळ्याक ती आयज पावल्या. तरी, कोंकणी समाजांत तिका फावो तितली प्रतिशठा आसा अशें म्हणूं येत व्हय?

एकूच देख दितां -

कांय म्हयन्यां फाटीं विद्यापीठांतल्या एका सहकाऱ्याचें गोंयच्या भाताच्या जातीचेर बरयल्ल्या पुस्तकाचें आमच्या मुख्यमंत्र्यांचें हस्तुकीं लोकार्पण जाल्लें. हांव हे कार्यावळीक वचूंक पावंक नाशिल्लें.

कार्यावळ कशी जाली काय म्हूण एकल्याक विचारलें तेन्ना ताणें म्हळें, "बरीऽ जाली. मुख्यमंत्री बरेऽ उलयले... ह्या पुस्तकाचे मराठींत, कोंकणींत आनी रोमी कोंकणींत अणकार जावंक जाय अशें तांणी म्हळें." "कोंकणींत आनी रोमी कोंकणींत, म्हळ्यार ह्यो दोन भासो तर?" म्हजे जिबेर उतरां आयलीं. "तूं कितें सांगूंक सोदता तें कळटा म्हाका," आमगेलें उलोवणें आयकुपी तिसरो उलयलो. "पूण आमच्या, क्रिस्तांवां भितल्ल्या, अनपडांक फकत रोमी समजता..."

आनी, गोंयच्या भाशीक वर्गीकरणाचो 'चाट' म्हळ्या दोळ्यां मुखार स्पश्ट उबो जालो -

'शिकिल्ल्या' क्रिस्तांवांक इंग्लीश (गोंय मेकळिके आदीं हांगा पोर्तुगेज आशिल्ली).

'उच्च शिक्षीत' हिंदू खातिरूय इंग्लीश. (असल्या खूब जाणांक हांव लागींच्यान वळखतां. हांतल्या कांय जाणांनी रदीक केळेकारांचें एकूच पुस्तक वाचलां - विद्या पै न कोंकणींतल्यान इंग्लीशींत अणकारिल्ल्या निबंदांचो संपादीत संग्रह *Kaleido-*

scope.)

मराठीच्या खिळ्याचेर आमची संस्कृताय हुमकळटा अशें मानपी हिंदू खातीर मराठी.

'कोंकणीवाद्यां' खातीर 'देवनागरी कोंकणी'.

आनी, 'अनपड क्रिस्तांवां' खातीर 'रोमी कोंकणी.'

Back to square one! खंय कितें बदल्लां? आनी तें बदलिल्लें कोणाक जाय? आमच्या राज्यकर्त्यांक - खंयच्याय पक्षाच्या - तर नाकाच नाका.

वयल्या प्रस्नाक जोडुनूच आनीक एक प्रस्न -

कोंकणी भास कोंकणी समाजाक एकवटाच्या सुतान कितलीशी बांदून हाडूंक पावल्या?

कोंकणी-मराठी संघर्शांत काका कालेलकरां सारकेले देशाच्या भाशीक प्रस्नाचो खोलायेन अभ्यास केल्ले राष्ट्रपुरूस मराठी भाशीक आसुनूय कोंकणीच्या अर्दान खंबीरपणान उबे राविल्ले. गोंयच्या सगळ्या धर्मांच्या आनी जातींच्या लोकांक एकठांय हाडपाची तांक कोंकणींत आसा, फकत कोंकणीतूच आसा, हें पारखिल्ल्यान तांणी कोंकणीक तेंको दिल्लो (अदीक म्हायती खातीर पळेयात माधवी सरदेसाय, 'काका कालेलकर : गोंय आनी कोंकणी-मराठी संघर्श').

गोंयच्या गोंयांतूच एका कोंकणी समाजाचीं दोन अर्दां जाल्लीं.

तीं सांदेवपाचें भान कोंकणी चळवळीक आशिल्लें. आनी हातूंतल्यानूच कोंकणीचें एक नवें रूप देवनागरी बरपांतल्यान आकार घेवंक लागिल्लें. हिंदू आनी क्रिस्तांव दोगांकूय समजत अशी एक कोंकणी नांवारुपाक येवंक लागिल्ली. हे प्रक्रियेची सुरवात शणै गोंयबाबांच्या बरपांत जाल्ली (अदीक म्हायती खातीर पळेयात माधवी सरदेसाय 'शणै गोंयबाबांले बरपाळींतली कोंकणी आनी कोंकणीचें प्रमाणीकरण'). हे कोंकणीची बऱ्यांतली बरी देख मनोहररायांले कवितेची भास. प्रमाण कोंकणीचीय बुन्याद हीच. कोंकणी चळवळीची ही एक म्हत्वाची जोड.

कोंकणीच गोंयच्या समाजाच्या एकचाराचें आनी एकवटाचें सुत्र. पूण आमच्या रासवळ जिवितांत अजून ह्या सुत्राची प्रतिष्ठापना जावंचीच आसा.

राजभाशेचोच प्रस्न घेवंया.

गोंयच्या समाजाच्या एकचाराचें आनी एकवटाचें सपन जांणी पळेल्लें ते राजभास आंदोलनांत कोंकणीच गोंयची राजभास जावची म्हूण रस्त्यार आयिल्ले. कोंकणी गोंयची राजभास जाली. पूण आयज राजभास कायदो चालीक लावपाचो विशय येता तेन्ना 'कोंकणीचीय अमक्या अमक्या मळार वापर जावचो' म्हूण सरकार अधिसुचोवण्यो काडटा, आनी कोंकणीक दिता तेंच मराठीच्याय हातार दवरता (२४-८-१९९२ दिसाच्या *सुनापरान्त* आयिल्लो उदय भेंब्रेचो लेख वाचचो). फाल्यां 'रोमी कोंकणी'चो हात मुखार आयलो जाल्यार घडये 'देवनागरी कोंकणी'क मेळ्ळां तितलेंय तिच्याय हातार पडटलें, सांगूं नजऽ.

थोडे भितर -

भंगिल्लो कोंकणी समाज लागीं येवचो हें आमचें सपन खंय तरी शेणलां. कोंकणी चळवळीन आमकां कांय गजाली दिल्यो, आमच्यो कांय गरजे भागल्यो. आतां आमी आशिल्लीं तशीं, आमच्या आमच्या कुरकुटांनी, परतीं रिगल्यात.

राजभाशेच्या प्रस्नाचें जालां तेंच मुळाव्या शिक्षणाच्या माध्यमाच्या प्रस्नाचेंय जालां. कोंकणी राज्यांत कोंकणीक आमी हेर भारतीय भासां मदली एक भास करून उडयल्या. 'इंग्लीश व्हाय?

कोंकणी जाय!' अशें स्पश्ट म्हणचे बदला आमी 'इंग्लीश व्हाय? मायभास जाय!' म्हणून मराठीकूय कोंकणी वांगडा आवयभाशेचे सत्रें घेतल्या. भाशाद्वित्वा आड झुजपी चळवळीनूच भाशाद्वित्वाक मान्यताय दिल्या.

ह्या सगळ्या प्रस्नांच्या, धोरणांच्या संदर्भातूच कोंकणी चळवळीचें मुल्यांकन जावंक जाय आनी काळ तें करतलोच.

तडजोडी केन्ना चळवळी चलयनात. त्यो चळवळी थंडायतात. चळवळ चलता सपनांक लागून. प्रामाणीक अस्वस्थकायेक लागून. कोंकणी भाशा मंडळ एका काळार ही प्रामाणीक अस्वस्थकाय आसलें. आनी म्हणूणूच कोंकणी चळवळ कोंकणीच्या मार्गां वयलीं सगळीं आडमेळीं पयस करूंक पाविल्ली.

अजून आमकां खूब मुखार वचपाचें आसा. कोंकणीक कोंकणी मनशाच्या धनीपणाची कुरू करून हे भाशे वरवीं पुराय समाजाचो एकवट आनी विकास घडोवन हाडपाचो आसा. 'अनपडांची भास' हें तिका लागिल्लें लेबल पुरायेन पुसून उडोवपाचें आसा...

हे खातीर कोंकणी भाशा मंडळ प्रामाणीक अस्वस्थकायूच उरूंक जाय. समाधानी, प्रस्थापीत संस्था केन्ना जावंक फावना. जावचेंना मूं?

संदर्भ वळेरी

- केळेकार, रवीन्द्र. 'कोंकणिचो प्रस्न आनी शणै गोंयबाब.' १९५६. प्रस्तावना. 'वलिपल्लनाचो सोद' ले. शणै गोंयबाब. *समग्र शणै गोंयबाब* खंड २. संपा. शांताराम वर्दे वालावलीकार २८२-२९५.
- वर्दे वालावलीकार, शांताराम, संपा. *समग्र शणै गोंयबाब* खंड २, पणजी-गोंय : गोवा कोंकणी अकादेमी आनी इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागाझा, २००३.
- ..., *समग्र शणै गोंयबाब* खंड ३ आनी ४. पणजी-गोंय : गोवा कोंकणी अकादेमी आनी इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागाझा, २००६.
- शणै गोंयबाब. 'मोगाचें लग्न'. १९१३. *समग्र शणै गोंयबाब* खंड ४. संपा. शांताराम वर्दे वालावलीकार १-७०.
- ..., 'कोंकणी भाशेचें जैत'. १९३०. *समग्र शणै गोंयबाब* खंड १. संपा. शांताराम वर्दे वालावलीकार १-१००.
- ..., 'आबे फारीय'. १९४१. *समग्र शणै गोंयबाब* खंड २. संपा. शांताराम वर्दे वालावलीकार ४५९-५०८.
- ..., 'ऐन वेळार'. १९४७. *समग्र शणै गोंयबाब* खंड १. संपा. शांताराम वर्दे वालावलीकार १८३-२२३.
- सरदेसाय, माधवी. 'डायलॉगिया'. चार खिस्ती. *जाग* जाने. - एप्रिल २००० : १४-१६, १०-१२, १०-११, १८-२१.
- ..., 'शणै गोंयबाबांले बरपाळींतली कोंकणी आनी कोंकणीचें प्रमाणीकरण.' *जाग* जून-जुलय २०१० : २-६.
- ..., 'काकासाहेब कालेलकर : गोंय आनी कोंकणी-मराठी संघर्श.' *मंथन* ले. मा. सरदेसाय. मडगांव-गोंय : जाग प्रकाशन, २०१२. १८-३६.
- Cunha Rivara, Joaquim Heliadora da. "An Historical Essay on the Konkani Language." 1858. Tr. Theophilus Lobo. *The Printing Press in India: Its Beginning and Early Development*. Ed. Anant Kakba Priolkar. 141-236.
- Ferguson, Charles A. "Diglossia." 1959. *Language in Culture and Society*. Ed. Dell Hymes. New Delhi : Allied Publishers, 1964, 429-439.
- Fishman, Joshua A. "Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without Bilingualism." *Journal of Social Issues* 23.2, 1967. 29-38.
- Priolkar, Anant Kakba, ed. *The Printing Press in India: Its Beginning and Early Development*. Mumbai : Marathi Samshodhan Mandal, 1958. 141-236.
- SarDessai, Manohar Rai. *A History of Konkani Literature*. New Delhi : Sahitya Akademi, 2000.

(कोंकणीच्या बरेपणान)

